

GALAMBOS IMRE

KÍNAI PECSÉTEK A 18–19. SZÁZADI ÍRORSZÁGBAN: ORIENTALIZMUS AZ ŐSHAZAKUTATÁS SZOLGÁLATÁBAN¹

1850-ben az Ír Királyi Régészeti Társaság éves gyűlésén előadás hangzott el egy sor kínai porcelánpecsétről, amelyeket a megelőző 80 évben találtak Írország területén. Összesen körülbelül hatvan pecsét került elő a sziget különböző részeiről, Belfasttól egészen az északi Corkig. A pecsétek nem pusztán egymástól távol eső vidékeken bukkantak fel, hanem egyben a lehető legkülönösebb helyeken is: gyümölcsösben, barlangban, mocsárban stb. A leleteket akkoriban nemigen tudták megmagyarázni, és amikor kiderült, hogy a rajtuk lévő feliratok kínai pecsétírással íródtak, megindult a találgatás, hogy miként kerülhettek az országba ezek az „ősi” mütárgyak. A korabeli feltevések szerint a pecséteket vagy a föníciaiak hozták magukkal, vagy a kalandozásaik során feltehetőleg Kínát is megjárt ősi ír törzsek, esetleg a Szentföldre zarándokló középkori szerzetesek. De minden magyarázatban központi szerepet játszott az Írország és a Kelet közötti kapcsolat, amit a 19. században mind az ír nacionalizmus, mind az angol kolonializmus képviselői történelmi ténynek tekintettek. Mindkét fél – még ha más és más indítatásoktól vezérelve is – meg volt győződve arról, hogy az ír kultúra eredetét Európán kívül kell keresni, messze a nyugati civilizáció határain túl.

A pecsétek régiségét kétségbe vonó szakemberek véleményét elnyomta a nagyközönség lelkesedése, akik a leleteket mint „az utóbbi idők egyik legnagyobb régészeti felfedezését” üdvözölték, és bennük az Írország és az ókori Kelet közötti rég elveszett kapcsolat bizonyítékát látták. Bár az a néhány orientalista, akinek véleménye pedig leginkább perdöntő kellett volna, hogy legyen az ügyben, kételyét fejezte ki a leletek ősi voltát illetően, senki sem hallgatott rájuk, és így az írországi kínai pecsétek fokozatosan a világ nagy megoldatlan rejtélyeinek egyikévé nőttek ki magukat.

¹ Jelen tanulmány először angol nyelven jelent meg (“The story of the Chinese seals found in Ireland.” *Journal of the Royal Asiatic Society*, Series 3, 18.4 [2008], 465–479). A benne bemutatott tudománytörténeti eset azonban magyar szempontból különösen érdekes, mivel a Kelet iránti romantikus sóvárgás jelensége Magyarországon sem volt ismeretlen.

A pecsétek egy része még ma is megtekinthető az Ír Nemzeti Múzeumban (National Museum of Ireland, Dublin). Mai ismereteink fényében viszonylag pontosan megállapítható, hogy a tárgyak a 17–18. században készültek a Fujian 福建 tartománybeli Dehua 德化 város porcelánműhelyeiben. Így bár ma is az antikvítás kategóriájába tartoznak, mégis sokkal későbbiek, mint ahogy azt az ókori kínai–ír kapcsolat hívei tudni vélték. És bár a feliratokat tényleg a kétezeréves múltra visszanyúló pecsétírással vésték a porcelánkockák aljába, az is tény, hogy a kínaiak ugyanezt az írástípust használták a pecséteken a későbbi korokban is, egészen a mai napig. Ezért is hívják ezt az írásformát nyugaton pecsétírásnak.

Jelen tanulmány elsősorban nem magukkal a leletekkel foglalkozik, hanem inkább azt szeretné megvizsgálni, hogy miként értelmezték őket félre a 19. századi Írországbán. Azt szeretném bemutatni, ahogy a messzi földről származó emléktárgyakat szándékosan félremagyarázták a korabeli intellektuális trendek igazolására, illetve hogy milyen mértékben nem hallgatott senki sem azok véleményére, akik szakértelmükkel hozzá tudtak szólni a témához.

1

Az írországi antik piacon a 18. század végétől kezdve apró porcelánkockák bukkantak fel kiolvashatatlan felirattal a talpazatukon. Amennyire ez ma nyomon követhető, az első pecsétet egy tőzegvágó munkás találta 1780-ban egy tőzeglápban, nem messze a Queen's megyebeli Mountrathtól. Az ezt követő évtizedekben újabb példányok kerültek elő az ország különböző részeiről: egy barlangból Cork kikötőjénél, Kirkcassockban (Down megye) egy gyümölcsfa gyökerei közül, a Dublin melletti Clonliffe Parade-ből, a szántásból Burriskaneben (Tipperary megye), Clonard (Meath megye) mellett a Boyne-folyó medréből kavicsbányászás közben, és így tovább. 1853-ig már több mint 50 darabot sikerült összegyűjteni belőlük országszerte. A leletek mind fehér, apró porcelánkockák voltak, tetejükön egy ülő helyzetben ábrázolt állatfigurával. Kinézetük hasonlósága egyértelműen arra utalt, hogy valaha egy sorozat részei voltak, még ha egymástól több száz kilométeres távolságban találták is őket.

További érdekesség, hogy a leletek ugyan az ország legkülönbözőbb vidékein bukkantak elő, de csakis Írország területén belülről, így egyetlen egy példány sem került elő Angliából vagy Európa más részéről. Természetesen ez is közrejátszott abban, hogy a pecsétek egy ősi ír–kínai kapcsolat bizonyítékaként váltak ismertté, hiszen az írek más nyugat-európai népektől eltérően ázsiai eredetűnek vallották magukat.

A pecsétekkel kapcsolatos első írásos feljegyzés az *Anthologia Hibernica* nevű tudós lap 1793-as évfolyamában jelent meg, ahol egy olvasói levélben

valaki segítséget kért egy pecsét (lásd. 1. ábra) megfejtéséhez.² Első ránézésre a felirat nem is tűnik kínainak, és megfejtése csak későbbi reprodukciók alapján lehetséges. Ezért is meglepő, hogy a lenyomatot beküldő olvasó felismerte, hogy kínaiul íródott.

1. ábra. Az első, nyomtatásban közölt pecsét lenyomata az *Anthologia Hibernica* 1793-as évfolyamában. A kép az óramutató járásával ellentétesen 90 fokos szögben elforgatva lenne helyesen tájolva, bár ezt akkoriban természetesen még senki sem tudta. A felirat a *song* 頌 („dicsőítés, himnusz”) írásjegyet tartalmazza, ami itt valószínűleg személynév lehet.

Ezt követően még több pecsét került elő, és az 1830-as években két lelkes műgyűjtő – Joseph Huband Smith és Joseph William Murphy – komolyan kezdett velük foglalkozni, lenyomatot készítve minden hozzáférhető példányról. Smith és Murphy kezdetben külön-külön dolgoztak, de egy idő után összefogtak, s az évtized végére együttesen már több mint egy tucat példányt sikerült összegyűjteniük.

1839 decemberében Smith előadást tartott a Royal Irish Academy gyűlésén, ahol többek között egy eredeti pecsétet és néhány gyantából öntött másolatot is bemutatott. A hallgatóság figyelmét felhívta arra, hogy a tárgyak külsejüket tekintve nagyon hasonlítanak egymásra: mindegyikük szabályos kocka alakú volt, tetejüket állatfigura (valószínűleg majom) díszítette,³ ugyanakkor a pecsétek aljába vésett feliratok különböztek. Smith a francia Abel Rémusat, a neves Kelet-kutató kínai nyelvleírására hivatkozott,⁴ amikor felvetette, hogy a feliratok azokkal az ősi kínai írásjegyekkel íródtak, amelyek használata Konfuciusz idejére nyúlik vissza, aki pedig elvileg az i. e. 6. században élt. Ennek fényében Smith arra a következtetésre jutott, hogy a tárgyak az ókorból származnak, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy bár a pecsétírás valóban ennyire régi hagyományokra nyúlik vissza, a kínaiak azonban pecsétjeiken azóta is ezt az írásformát használják. Ez az egyszerű félreértés fordulópontot jelentett a leletek megítélésében, mert ettől kezdve már több mint 2000 éves műtárgyaknak tekintették őket.

² *Anthologia Hibernica* (1793 április) 284.

³ Smith 1841: 382.

⁴ Rémusat 1822.

Természetes, hogy ennyire régi kínai műtárgyak felbukkanása Írországból magyarázatot igényelt. Smith felvetette, hogy azok „valószínűleg Keletről kerültek ide, azokkal a fegyverekkel, ékszerekkel és egyéb árucikkkel egyetemben, amelyeket az ókor nagy kereskedői, a föníciaiak hajóikon hoztak magukkal, hiszen ezek a mi kikötőinket is jól ismerték.” A pecsétek rejtélyét Smith ezenkívül összefüggésbe hozta azokkal az apró, kínai feliratos vázakkal is, amelyeket állítólag akkoriban találtak egyiptomi sírokban Koptosz és Théba környékén. Egy-két ilyen porcelán üvegcsét 1828 körül fedezett fel Rosellini professzor egyiptomi tanulmányútja során egy i. e. 1800–1100-ra datált sírban.⁵ Később más utazók is – mint például John Gardner Wilkinson – hasonló tárgyakkal tértek vissza.

A Wilkinson által gyűjtött vázakat Sir John F. Davis megvizsgálta, és az egyiket publikálta is *The Chinese* (A kínaiak) című könyvében (2. ábra). Davis egyben felhívta az olvasók figyelmét, hogy ezek a típusú tárgyak továbbra is népszerűek voltak Kínában, és kételyét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy ilyesmik valóban előkerülhetnek ókori egyiptomi sírokból.⁶ Öt évvel később Davis három újabb, hasonló jellegű porcelánváza képét közölte, és ezúttal már nyíltan síkra szállt azok régisége ellen: „A tárgyak ősi eredete ellen elsősorban a rajtuk látható *írásjegyek alakja* tanúskodik, melyek a kínaiak véleménye szerint nem lehetnek nagyon régiek.”⁷ Kompromisszumként Davis úgy vélte, hogy a leletek legfeljebb a római időig vezethetők vissza, pontosabban Egyiptom és az arabok közötti kereskedelmi kapcsolatok koráig. Néhány évvel később Samuel W. Williams is hasonló kételyeket fogalmazott meg: „A tárgyak modernitását az anyaguk, valamint a feliratok írástípusa bizonyítja a legjobban, és ezek egyike sem datálható a Han-dinasztiánál korábbra – már ha hinni lehet a kínai történeti forrásoknak.”⁸

Vagyis az írásjegyek típusa volt az, ami kételyt ébresztett a vázák régiségét illetően. A megkérdezett kínai írástudók váltig állították, hogy azok nem is olyan régiek, mint ahogy azt egyes európai gyűjtők feltételezik. Ezek a kételyek és felismerések azonban csak Smith előadását követően kerültek napvilágra, így ő a vázakat még mint a Kelet és Nyugat közötti ősi kapocs egy újabb bizonyítékaként értelmezte. Részben ez is hozzájárult ahhoz, hogy Smith úgy gondolta, hogy a porcelán pecsétek „valamikor nagyon régen” jutottak el Írországba.⁹

⁵ Davis 1836: 289–290.

⁶ Davis 1836: 289–290.

⁷ Davis 1841.

⁸ Williams 1899: 29.

⁹ Smith 1841: 382.

2. ábra. Apró porcelánvázák, melyek állítólag ősi egyiptomi sírokból származtak.
(Davis 1836: 289.)

Közben újabb pecsétek bukkantak fel, és a híruk is egyre terjedt. 1850 májusában Edmund Getty, neves ír gyűjtő és nyelvész, a Belfasti Irodalmi Társaságban tartott előadásában összefoglalta a kutatás akkori helyzetét. Egy évre rá előadása könyv alakban is megjelent *Notices of Chinese Seals Found in Ireland* („Jelentések az Írországból talált kínai pecsétekről”) címmel (3. ábra).¹⁰ A könyvben Getty leírja, hogy Kínában élő barátai és ismerősei révén igyekezett információt szerezni a pecsétekről. Davis például, aki kétségbe vonta az egyiptomi sírokban talált vázák régiségét, azt írta Getty-nek, hogy a feliratokon az írásjegyek „egyértelműen beazonosíthatók mint az ősi kínai pecsétírás írásjegyei, amelyeket ma is gyakran használnak hivatali és magán jellegű pecséteken”.¹¹ Egy másik barát – egy bizonyos J. G. Comelate – segített Getty-nek olyan személyeket találni, akik le is tudták fordítani a feliratokat. Ezek közé tartozott Karl Gutzlaff tiszteletes is, a híres protestáns misszionárius, aki akkoriban a brit kormánynak dolgozott kínai titkár beosztásban. Gutzlaff megmutatta a feliratokat művelt mandarinoknak, és azt a választ kapta, hogy azok „kínai pecsétírással vannak írva, amelyet kizárólag pecséteken használtak, főleg a régi időkben.”¹²

¹⁰ Getty 1850.

¹¹ Getty 1850: 9.

¹² Getty 1850: 9.

3. ábra. Getty 1850-es könyvének címlapja.

Getty még egy másik lehetséges kapcsolatot is felvetett Írország és a távoli Kelet között, mégpedig a középkori ír szerzeteseket, akik zarándokútjaik során eljutottak Egyiptomba és a Szentföldre. Getty egy 9. századi Dicuil nevű ír szerzetes könyvére is hivatkozott, ami latinul jelent meg *Liber de mensura orbis terrae* („Könyv a földgolyó méretéről”) címen, s amelyben a szerző leírja, amint egy csoport zarándok felhajózik a Níluson, megcsodálja és megméri a piramisokat, majd pedig egy csatornán át eljut a Vörös-tengerhez. Mivel Dicuil munkája már akkor is könyvritkaság volt, Getty hosszabb szemelvényeket csatolt belőle saját könyvéhez.

Barátai révén Getty kapcsolatba került néhány kínaiul tudó szakemberrel és lefordította velük a pecséteken található szövegeket, illetve néhány további feliratot más kínai tárgyokról. Összesen négy fordítót sikerült beszerveznie, s közülük az egyik, Gutzlaff később küldött egy második, javított fordítást is.

Így Getty összesen öt fordítást szerepeltetett könyvében,¹³ amelyben arra is felhívta a figyelmet, hogy bár angliai műkincskereskedők gyakran árulnak kínai pecsétet, ezek rendre mind szappankőből vannak, sosem porcelánból, a tárgyak eredetére vonatkozólag pedig elvetette annak lehetőségét, hogy azok esetleg az 1793-ban Lord Macartney vezetésével Kínát megjáró brit követség révén kerültek volna ír földre, hiszen a Macartney-gyűjtemény egyáltalán nem tartalmazott ilyen pecsétet.

Getty könyvének megjelenése tovább növelte a pecsétet körüli szenzációt és eredetük rejtélyét. Az ügy már nemcsak az ír és angol közvéleményt foglalkoztatta, de eljutott az Újvilágba is. Egy sor amerikai újság és folyóirat ismertette a témát, többek között a *Scientific American* is, amely saját hipotézissel állt elő a pecsétet származását illetően: „Úgy vélik, hogy a föníciaiak hozták őket, mi mégis amondók vagyunk, hogy inkább az ősi ír törzsek voltak azok, hiszen azok minden kétséget kizáróan Kínát is megjárták, mielőtt Írországra érkeztek.”¹⁴

A sajtóhírnév eredményeként a pecsétet a műkincspiacon is felértékelődtek. A Kilkenny Régészeti Társaság 1852 májusi gyűlésén például a kiállított tárgyak között szerepelt „egy különös porcelán pecsét (szabályos kocka alappal, durván megformált majom fogantyúval és az aljára vésett kínai írásjegyekkel), egyike azoknak, melyek mostanában rendkívüli mértékben foglalkoztatják a gyűjtőket.”¹⁵ A Dublinban 1853-ban megrendezett Ír Ipari Kiállítás (Irish Industrial Exhibition) szerepelt Northumberland hercegének gyűjteménye is, s ez tartalmazott néhány ilyen pecsétet is.¹⁶ 1854-ben a Crofton Croker gyűjtemény árverésén nagy feltűnést keltett „tizenkét Írországból talált kínai porcelánpecsét rendkívül régi írásjegyekkel”.¹⁷

A Királyi Ír Akadémia Múzeumának 1857-es katalógusa is összefoglalja a leletekkel kapcsolatos ismereteket, és megemlíti, hogy addigra már legalább száz darab került elő belőlük, bár Getty ezek közül csak hatvanhárom publikált.¹⁸ A katalógusban két pecsét képe is megjelent (4. ábra), de csak egyikük – a bal oldali – szerepelt Getty könyvében. A jobb oldali pecsét annyiban szokatlan, hogy alapja ovális, míg az összes többi ismert példányé négyzet alakú. A

¹³ A pecsétet feliratait fordítással együtt jelen tanulmány függelékében megtalálhatók.

¹⁴ *Scientific American* (1852. május 1.), 261. A sztorit a lap 150 évvel később a jubileumi kiadásban (2002. május) újra megjelentette anélkül, hogy bármilyen új információt közölt volna az esettel kapcsolatban. A leletek híre első alkalommal 1851. március 1-jén jelent meg ebben a folyóiratban, amikor is Getty könyvének megjelenéséről adtak le rövid közleményt.

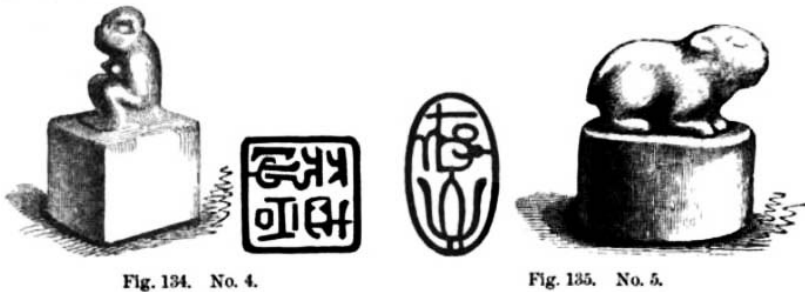
¹⁵ *The Gentleman's Magazine* (1852 augusztus), 182.

¹⁶ Sproule 1854: 478.

¹⁷ “Mr. Croker's Library and Museum.” *The Times* (1854. december 29., péntek), 4.

¹⁸ Wilde 1857: 195–196.

katalógus szerint ez a példány Rathkeale (Limerick megye) közelében került elő, és a múzeum ajándékba kapta őket az intézmény igazgatójától, Todd tiszteletestől.

4. ábra. Pecsétek az Ír Királyi Akadémia Múzeumának 1857-es katalógusából

Talán a műgyűjtők megnövekedett érdeklődésének tudható be, hogy Írországszerte újabb – Getty listáján nem szereplő – leletek bukkantak fel ír magángyűjtemények részeként, bár a tulajdonosok elmondása szerint ezeket is mind évekkorábban vásárolták. Annak ellenére, hogy a tárgyakat egymástól teljesen különböző helyeken találták, mindegyik porcelánból készült, és nyilvánvalóan ugyanahhoz a sorozathoz tartoztak.¹⁹

2

Bár a nagyközönség képzeletét erősen foglalkoztatták Írország ókori kapcsolatai Kínával, akadtak olyanok is, akik kétségbe vonták a pecsétek régiségét. Egyikük éppen az öt fordító egyike volt Shanghaiból, aki J. G. Comelate beszámolója szerint fordításához hozzáfűzte, hogy ezeket az írásjegyeket még jelenleg is használják, és ezért nemigen tartja hihetőnek, hogy bármelyikük is egy lap mélyéről került volna elő Írországban.²⁰ Egy másik kételkedő, bizo-

¹⁹ A könyvnek a British Library-ben meglévő két példányából az egyik belső borítóján a kővetkező, ceruzával írt bejegyzés található: „Lough-Fea Carrickmacross-ban (Monaghan megye), Mr. Evelyn P. Shirley birtokán találtak még néhány olyan pecsétet, amelyek itt nem szerepelnek.” Ezenkívül 1922-ben W. H. Murphy-Grimshaw, Esq. a British Múzeumnak ajándékozott egy „csoport porcelánból és kőből készült pecsétet, melyeket Írországban találtak” – valószínűleg ezek sem szerepeltek Getty könyvében (*The Burlington Magazine for Connoisseurs* 40, No. 231. [1921. június], 312).

²⁰ Getty 1850: 14.

nyos W. Frazer, a Királyi Ír Akadémián 1868 januárjában tartott előadásában már komoly érveket hozott fel egy lényegesen későbbi datálás mellett:

Ha megvizsgáljuk a pecsétek előkerülésének körülményeiről szóló történeteket, észrevehetjük, hogy azok egy fontos részletben megegyeznek, mégpedig abban, hogy egyetlen egyet sem találtak más régészeti tárgyakkal együtt, árkokban vagy sírhantokban, bronz- és kőfegyverek, kelta romok vagy műtárgyak társaságában. Sohasem bukkantak rájuk dán vagy angol-normann érméssel együtt, de még csak modern készítésű tárgyakkal sem. A felfedezések leírásából úgy tűnik, mintha csak véletlenül ejtette volna el őket valaki a közelmúltban éppen ott – vagy valahol a közelben –, ahol végül rájuk leltek. Egyikre parasztok akadtak szántás közben, a másikat egy öreg körtefa gyökerének kiásása közben találták a földben, megint egy másikat egy elhagyatott úton vagy mellett, de volt, amelyiket krumpliveteményesben, lakóhely melletti szemétdombon vagy agyagföldben stb. Egyszóval mindegyik olyan körülmények között került elő, amelyek arra utalnak, hogy a tárgyak nem lehetnek nagyon régiek. Az is bizonyosnak látszik, hogy hasonló pecsétet még sosem találtak Angliában vagy Európa többi részén.

Bár a pecséteken látható különleges írásjegyek nyilvánvalóan régiek, de ez alig bizonyít valamit. Ez nem más, mint a szokványos pecsétírás, amit a kínaiak évszázadokon át használtak és amely még mindig használatos hétköznapi pecséteken. Egy kicsit olyan ez, mint a mi *gót betűink*, melyek bár már elavultak, ugyanakkor jogi dokumentumokban és oklevelekben mind a mai napig használjuk őket.²¹

Ellenérvként arra a korábbi kitételre, miszerint ilyen műtárgyakhoz már Kínában sem lehetett hozzájutni, Frazer az akadémiai előadása során bemutatott három hasonló porcelánpecsétet, melyeket Kantonból kapott James Legge tiszteletestől, a kínai klasszikus szövegek híres fordítójától. Legge szerint ezeket a pecsétet akkoriban még igenis lehetett kapni Kínában, még ha már nem is voltak használatosak. A rejtéllyel kapcsolatban így nyilatkozott: „A talány, hogy miként kerültek ezek a pecsétek Írországba, valószínűleg örökre megfejtetlen marad, bár a fent említett tények némi fényt vetnek erre is. Az ilyen jellegű tárgyaknak a Ming-dinasztia idejében volt nagy divatjuk, éppen azzal egy időben, amikor a Kínai Birodalom és Európa között megindult a kereskedelem. Erzsébet királynő 1596-ban követséget küldött a kínai császárhoz. A porcelánpecsétet a korai angol és ír látogatók hozhatták magukkal kínai útjukról. De hogy hogyan szóródtak szét ilyen mértékben Írország területén,

²¹ Frazer 1870: 174.

azt sohasem fogjuk megtudni.”²² Meglepő módon Legge tiszteletes arra is rámutatott, hogy hasonló pecsétet még mindig gyártanak Fujian tartományban, és ezeket „fujiani porcelán” néven árulják. Ezzel lényegében már a leletek pontos származási helyére is konkrétan rámutatott.

Legge észrevételei alapján Frazer arra a következtetésre jutott, hogy „a pecsétet nem lehetnek régebbiek a 14. század végénél vagy a 15. század elejénél; azt sajnos nem tudhatjuk, hogy pontosan mikoriak. Az írásjegyek ősi eredete lényegtelen a datálás szempontjából, hiszen akár csak a gót írás Angliában, a pecsétírás sem ment még ki teljesen a használatból. A kínaiak a mai napig ezeket az írásjegyeket vésik pecséteikre, és minden művelt ember el tudja azokat olvasni.”²³

Két évvel később William Lockhart, aki orvosként és misszionáriusként Kínában teljesített szolgálatot, egy rövid cikket közölt a témával kapcsolatban. Ebben megírta, hogy korábban Shanghaiban vásárolt egy kisebb pecsétgyűjteményt, amelynek darabjai pontosan ugyanolyanok voltak, mint a Getty könyvében szereplők, s még a feliratok is vagy azonosak, vagy nagyon hasonlóak voltak.²⁴ Megtudta, hogy ezek viszonylag újabb keletű tárgyak voltak, egyik sem több kétszáz évesnél. Később, amikor Dublinban járt, találkozott a Királyi Ír Akadémián dolgozó Edward Chittammal, és tőle hallott egy történetet, amelyet Chittam egy asszonytól tudott meg, akitől korábban két pecsétet is vásárolt Northumberland hercegének megbízásából:

Az asszony azt mondta, hogy egyik felmenője egy ír kereskedő volt, aki mintegy száz évvel korábban Kínával üzletelt, és szokása volt, hogy apró porcelántárgyakat hozott barátainak. Azt is elmondta, hogy a kínai árus, akitől vásárolt, egy sor ilyen pecsétet adott neki, mivel ezek nagyon tetszettek neki. Írországból aztán gyakran ajándékozott ezekből a különös csecsebecsékből barátainak, akik széthordták őket a szélrózsa minden irányába. Amikor eladta a pecsétet, az asszony azt mondta, hogy ezek voltak az őse által hazahozott gyűjtemény utolsó darabjai. Mr. Chittam szerint ez volt a valódi oka annak, hogy a pecsétet ország-szerre szétszóródtak, és hogy a történetek, melyek szerint érintetlen ősi sírokban találták őket, egyszerűen nem fedik a valóságot. Véleményem szerint ez a pecsétet igaz története. (W. Lockhart, M. D.)²⁵

²² Frazer 1870: 176. Leggének ezt a levelét a lánya is megjelentette apjáról írt életrajzában, melyben apjának a hozzá tanácsért forduló iránti segítőkészségét illusztrálta vele. Lásd Legge 1905: 176.

²³ Frazer 1870: 176.

²⁴ Lockhart 1872: 132.

²⁵ Lockhart 1872: 132.

Lockhart a fenti történetet a *Phoenix* című folyóiratban jelentette meg válaszképpen egy bizonyos W. G. A.-nak, aki egy korábbi számban olvasói levélben érdeklődött a pecsétek iránt, mert szeretett volna többet tudni a Getty könyvében szereplő tárgyakról.²⁶ A felvetett kérdésre a márciusi számban egy másik válasz is megjelent a Királyi Földrajzi Társaság könyvtárosa, J. H. Lamprey tollából, aki nagyjából ugyanezt a történetet beszélte el, ahogyan azt a Királyi Ír Akadémia titkárától megtudta.²⁷ Ez utóbbi közlésből az is kiderült, hogy az Akadémia kurátora személyesen is elment az idős asszony házába, és megvizsgált néhány darabot, amelyek még mindig ugyanabba a kínai papírba voltak csomagolva, amelyben Írországba érkeztek.

Ily módon a *Phoenix* nevű folyóiratban megjelent két válasz tulajdonképpen megoldotta a pecsétek szétszóródásának rejtélyét, vagyis megmutatták, hogy azok tulajdonképpen sohasem szóródtak szét. Azt is érdemes megjegyezni, hogy mire ezek a cikkek nyomtatásban megjelentek, már több ilyen pecsétet is sikerült beszerezni Kínából. Lockhart leírásából tudjuk, hogy neki is volt egy kisebb gyűjteménye, de Legge és mások is küldtek vagy hoztak haza belőlük. Nem kizárt, hogy az újonnan behozot példányok közül sok mint ír földön talált lelet jelent meg a műkincspiacon.²⁸

A pecsétek viszonylag új keltezésére rámutató felszólalások dacára a legtöbben továbbra is ősi tárgyakat láttak bennük, melyeknek eredete misztikus homályba merült. Például J. W. Mollett 1883-as régészeti lexikonjában azt írta, hogy ilyen pecséteket már évszázadok óta nem gyártottak Kínában, és az ír leletek minden bizonnyal a „történelem előtti időkben” kerültek az országba.²⁹ Úgy tűnt, hogy az ősi kínai–ír kapcsolat újrafelfedezésének reménye erősebbnek bizonyult az érveknél, és a rejtély túlélte saját megoldását.

A 19. század végére a lelkesedés lassan elült, és egyre kevesebben foglalkoztak a témával. Néhány évtizedes szünet után azonban Charles Fort újra fellevenítette a témát *Book of the Damned* (Kárhozottak könyve) című népszerű munkájában, ahol a pecsétek a világ „nagy rejtélyei” társaságában kaptak helyet, az ufókkal és az égből esőként aláhulló békákkal egyetemben. 1919-es megjelenése óta ez a könyv majdnem húsz kiadást ért meg, és így nagyobb ol-

²⁶ Lockhart 1872b: 116.

²⁷ Lockhart 1872c: 152.

²⁸ Egy konkrét ilyen eset a Getty listáján 9-es számmal jelzett pecsét (lásd jelent tanulmány függelékét), mely valaha a Lambethben élő Mr. T. Allen tulajdona volt, s melyet „Kínából hozott valaki, aki aztán az anyósomnak adta még leánykorában”. Ezzel kapcsolatban Samuel Birch, a British Múzeum munkatársa megjegyezte, hogy „talán ez segíthet a pecsétek datálásában, hiszen a rajtuk látható írásjegyek egyáltalán nem annyira régiek, mint azt sokan feltételezik” (*The Gentleman's Magazine* [1853. május], 527). Könyve írásakor Getty láthatólag nem tudott ennek a pecsétnek a történetéről.

²⁹ Mollet 1883: 292.

vasótáborhoz jutott el, mint a témával kapcsolatos összes többi írás együtvéve. Bár Fort csak összegezte a pecsétek megtalálásának körülményeit anélkül, hogy megoldást vagy további információt szolgáltatott volna, többmillió olvasótáborának köszönhetően a téma iránt folyamatos maradt az érdeklődés.³⁰

Fort könyve ihlette az *Arthur C. Clarke's Mysterious World* (Arthur C. Clarke titokzatos világa) című tévésorozatot, amely az 1980-as években futott Angliában.³¹ A sorozat könyvváltozata hamarosan felkerült a sikerlistákra. A könyvben Jan Chapman, a dublini Chester Beatty Library szakértője a pecséteket mint *blanc de chine* típusú porcelánt azonosította be, és valószínűsítette, hogy a Fujian tartománybeli Amoy (mai nevén Xiamen 廈門) közelében készültek. Chapman szerint a leletek a korai 18. századból származtak, amikor az ottani porcelánüzemek elkezdték termékeiket Európába exportálni. A leletek állítólagos szétszóródását illetően Clarke felvetette, hogy azok esetleg Cork környékén juthattak be Írországra, mivel mindegyikük a sziget keleti feléről került elő.

3

Az elfogulatlan szemlélő számára világos, hogy a pecsétek körül kialakult szenzáció kezdettől fogva Írországról szólt, nem pedig magukról a tárgyokról vagy akár Kínáról. Szinte senki sem foglalkozott azzal, hogy a pecséteket milyen kontextusban használták eredeti környezetükben, vagy hogy milyen kulturális és művészeti irányzatok befolyása alatt készültek hazájukban. Ehelyett mindenki úgy tekintett rájuk, mint az Írország és Kína közötti elveszett kapcsolat egyik perdöntő bizonyítékára. George Smith és William Makepeace Thackeray, a neves angol író a következő gondolatmenettel indított egy cikket ugyanerről a témáról:

Írország gondokkal terhes ország, egy szépséggel és bánattal telített vidék, amelyet politikai viszályok tépáznak, s ahol vallási és faji gyűlölet tombol. Ugyanakkor a sziget sok régészeti rejtélyt is tartalmaz, és ezek közül az egyik legkülönösebb az ír–kínai pecséteké. Ez az apró antikvá-

³⁰ A *Washington Post* például 1924-ben jelentetett meg egy rövidke cikket „A kínai pecsétek rejtélye” címmel, s ennek szerzője felveti, hogy a tárgyak a szkíták révén kerültek Írországra („The Mystery of the Chinese Seals”, *Washington Post* [1924. augusztus 18.], 6). A szenzáció az angol nyelvterületen kívül is tért hódított: így Nicolas Roerich, a híres orosz festő és misztikus egy hosszabb fejtegetésében az írországi leleteket hozza fel példaként arra, hogy a pecsétek miként könek össze egymástól távoli embereket és kultúrákat (Rerikh 1992: 187–190).

³¹ Welfare – Fairley 1980. A könyv magyar fordítása *Arthur C. Clarke titokzatos világa* címen jelent meg (Budapest: Fabula, 1993).

riusi talány oly izgalmas és szokatlan, hogy érdemes feleleveníteni az egész témát – annak minden részletével együtt – a mai olvasók számára is.³²

Ezek a költői gondolatok sejtetik, hogy a pecsétek jelentősége Írországbán túlmutatott régészeti vonatkozásaiakon. Egy időszámításunk előtti kapcsolatra utaltak az írek és Kelet között, melyet konkrét bizonyítékokkal még sosem sikerült alátámasztani, bár a realitását mindig is tudni vélték. Így nem az került az érdeklődés középpontjába, hogy mikoraiak voltak a tárgyak (hiszen az emberek zöme ősi relikviaként ismerte meg őket), hanem hogy a messzi múltban mikor kerülhettek az ír szigetre.

Smith és Thackeray a kulturális imperializmusnak egy Írországon kívüli válfaját képviselték: mindketten egy olyan angol intellektuális irányvonalhoz tartoztak, amely az íreket mint egzotikus népcsoportot látta, különválasztva őket az európai civilizáció egészétől és kihangsúlyozva állítólagos szkíta eredetüket. Ebből a nézőpontból Írország megítélése – annak ellenére, hogy földrajzilag Anglia közvetlen szomszédja – sok hasonlóságot mutatott az Edward Said által megfogalmazott orientalizmus nézőpontjával, mely a keleti kultúrák iránti viszonyt jellemezte a 19. századi Európában. Ez a lényegében kolonialista rajongás természetesen egyben megfelelő ideológiai ürügyet szolgáltatott arra is, hogy ennek az „elmaradott” és „barbár” országnak miért is volt szüksége egy erős szomszéd segítő kezére.

Ekképpen bár a pecsétek felbukkanása Kínától ily messze valóságos szenzációt okozott, ugyanakkor számos értelmiségi nem lepődött meg rajtuk, hiszen a leletek pontosan illeszkedtek saját történelemléjükbe. Bár az angolok gyarmati sorba taszított szomszédjukat egzotikus eredetűnek tartották, a pecsétek rejtélye nemcsak őket érdekelte, hanem legalább annyira magukat az íreket is. A 18–19. századi Írországbán egy nacionalista indíttatású történetírás megkísérelte kivonni az országot Anglia politikai és kulturális hatókörzetéből, s ennek részeként megpróbált maga számára egy ősi, ugyanakkor az angoloktól független eredetű múltat megalkotni. Annak ellenére, hogy az ír hagyományban a középkor óta találunk ázsiai eredetelméleteket, valójában mégis Anglia gyarmati terjeszkedése indította el a kelta öntudatnak azt a hatalmas hullámát, amely minden lehetséges módon hangsúlyozni igyekezett a nép etnikai és történelmi függetlenségét. Ezért az ókori Kelet nagy civilizációival való kapcsolat csábító módon ellensúlyozta Írország korabeli politikai helyzetét.³³ Az Írország önálló múltját felfedni kívánó irányvonal egyik jellegzetes képviselője volt Charles Vallancey, aki az ír nyelvet olyan keleti nyelvekkel hasonlította össze, mint a föníciai, iráni, hindi, arab, algonquin, japán és kínai. Vallancey

³² Smith – Thackeray 1860: 195.

³³ Írország keleti kapcsolatairól a középkortól a 19. századig lásd Lennon 2004.

azt is felvetette, hogy Konfuciusz (vagy ahogy ő maga írta: Confulus), valójában nem más, mint a 7. századi törvényalkotó Cenn Faelad. Bár ezek a feltételezések mai szemmel abszurdnak hatnak, saját korában Vallancey az ír tudományos körök megbecsült tagja volt, és nyelvészeti jellegű elméletei tudósok nemzedékeit inspirálták.³⁴

A Vallancey típusú pszeudo-történészek nyelvészeti és filológiai fejtegetései mellett a régészeti leletek mindenképpen tudományosnak és csalhatatlannak tűntek. Talán ez volt az oka annak, hogy nem volt nagy érdeklődés a porcelánpecsétek pontosabb datálása iránt, de még azokra a szakértőkre sem hallgatott igazán senki, akiknek tudását Kínával és a kínai nyelvvel kapcsolatban egyébként mindenki elismerte és tisztelte. Az embereket sokkal jobban foglalkoztatta az ókori Kelettel való kapcsolat lehetősége, így a leletek felbukkanása valójában nem lepett meg senkit, sőt, már szinte várták is, hogy valami hasonló jellegű „bizonyíték” előkerüljön.

Mai ismereteink fényében a pecséteket viszonylag pontosan be lehet azonosítani mint a Fujian tartományi Dehua porcelán mintadarabjait. Ezek nyugaton elsősorban *blanc de chine* néven váltak ismertté.³⁵ A pecsétek 18. századnak tűnnek, de semmiképpen sem régebbiek a 17. századnál, s amint Chapman kifejtette, a 18. század elején kerülhettek Írországba, amikor a Dehua porcelángyárak elkezdtek Európába exportálni. A rajtuk lévő feliratok szintén a Ming-dinasztia végének és a Qing-dinasztia elejének pecsétjeit idézik, és nem hasonlítanak a korábbi korokban használatosakra.

Azzal kapcsolatban pedig, hogy a pecsétek országszerte szétszóródva kerültek elő, méghozzá sokszor meglepő helyekről, a következő megfigyeléseket tehetjük. Először is, eredetileg minden pecsét egyértelműen ugyanannak a gyűjteménynek a része volt: erre utal fizikai hasonlóságuk, illetve az a tény, hogy az ilyen pecsétek Európában mindeddig teljesen ismeretlenek voltak. Bár a leletek szétszóródtak, mindegyik Írország területén bukkant fel, ami szintén egy közös eredetű gyűjteményre utal. Másodsor, tudjuk, hogy több mint ötven pecsétet 1780 és 1853 között találtak meg, de ezen időtartományon kívül

³⁴ Leerssen 1986: 420. Vallancey Írország és a Kelet kapcsolatáról szóló elméleteinek szerepéről, valamint az orientalizmusra tett hatásáról lásd Lennon 2005.

³⁵ A *blanc de chine* porcelánokról szóló könyvében Donnelly bemutatott egy pecsétlenyomatot, amely szintén szerepel Getty könyvében. Sajnos a szerző hibásan fejtette meg a feliratot és a helyes *jin feng* 謹封 ('gondosan lepecsételt') helyett a *wanbang* 萬邦 ('tízezer fejedelemség') olvasatot szerepeltette (Donnelly 1969: 107). Szintén Donnelly (1969: 187) említi annak az oroszlan alakú *blanc de chine* pecsétnek a rejtélyét, amelyet állítólag egy érintetlen mocsárban találtak Írországban. Nemrégiben megjelent könyvében Rose Kerr is bemutat néhány Dehua porcelánpecsétet a szingapúri Hickley gyűjteményből, s ezek közül a 63. számú – egy apró majommal rajta – nagyon hasonlít az ír leletekre. Nem is meglepő, hogy a tulajdonosa ezt a tárgyat nem kínai gyűjtésből szerezte, hanem Londonban vette 1972-ben (Kerr – Ayers 2002: 104).

szinte egyet sem. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy mennyire szokatlan és lát-szólag rendszertelen lelőhelyekről kerültek elő, akkor nyugodt szívvel elvet-hetjük annak a lehetőségét, hogy sokkal korábban kerültek volna az országba, mint ahogy előkerültek. Ellenkező esetben néhány pecsét nyilvánvalóan ko-rábban is felbukkant volna. Mindemellett az a körülmény, hogy 1853 után már nem találtak újakat, arra utal, hogy a leletek nem teljesen véletlenül vagy egy-mástól függetlenül kerültek elő, amint azt a korabeli szemtanúk állították. Gondoljunk csak Lockhart történetére arról az asszonyról, aki elismerte, hogy a pecséteket egy felmenője hozta haza, mert szeretett kedveskedni velük barátainak, valamint az asszony azon megjegyzésére, hogy nem „érintetlen ősi sírokban” találták őket.

Természetesen ma már nem áll módunkban megbizonyosodni arról, hogy a pecséteket nem olyan körülmények között találták, mint ahogy azt megtalálók annak idején állították. Valószínűnek tűnik, hogy az első néhány lelet tényle-gesen így bukkant elő, míg a későbbieket a megugrott kereslet miatt vallották hasonló eredetűnek. Tudjuk azt is, hogy a pecsétek egy jelentős része ismeret-len helyről származott, és csak azt tudni róluk, hogy valahol Írország területén kerültek elő. Vagyis elég volt csak néhány pecsét forrását meghamisítani ah-hoz, hogy a körjük kerekedett történet már szinte magától elinduljon egy adott irányba. Ugyanakkor a lelőhely meghamisítása sem feltétlenül volt szán-dékos, legalábbis nem a gyűjtők vagy a kutatók részéről. Könnyen lehetséges, hogy amikor egy neves gyűjtő (mint például Northumberland hercege) szép jutalmat ajánlott minden újabb pecsétért, akkor az emberek megpróbáltak meg-felelni az elvárásnak és leszállították a pecséteket a hozzájuk szükséges törté-nettel egyetemben.

Nyilvánvaló, hogy a korabeli társadalom azért volt ennyire fogékony egy az ókori Kínával – akár közvetlenül, akár föníciai közvetítéssel – való kapcsolat lehetőségére, mert a 19. század során az angol és ír értelmiség képviselői egy-aránt vevők voltak az olyan eredetelméletekre, amelyek a keltákat messzi, ide-gen tájakról származtatták. Az, hogy gyarmatosítók és gyarmatosítottak végső soron egyformán ítélték meg ezt a „régészeti” felfedezést, kitűnő példa arra, hogy egy bonyolult koloniális helyzetben hogyan férnek meg egymás mellett teljesen eltérő intellektuális irányzatok.

FÜGGELÉK

Ez a függelék azokat a pecsétlenyomatokat tartalmazza, melyeket Getty 1850-es könyvében publikált. Az eredeti lista 63 darabot tartalmazott, de ezek között nem mindegyik származott pecsétéről. Ehelyütt csak az 56 pecsétlenyomatot közlöm, bár a követhetőség és beazonosítás megkönnyítése érdekében meg-

hagytam Getty eredeti számozását. A fordítások, amelyeket Gutzlaff és a többi szakteknitely küldött Kínából csak részben voltak helyesek, így itt csak saját fordításomat szerepeltettem. A megfejtetlen írásjegyeket üres négyzet jelöli (□), a hiányzó vagy bizonytalan fordításokat pedig kérdőjel (?). A feliratok felülről lefelé és jobbról balra olvasandók, vagyis egy négy írásjegyből álló pecséten a jobb felső írásjegy az első és a bal alsó az utolsó. Az itt használt pecsétírás sok esetben erősen stilizált és ezért nehezen értelmezhető. Szerencsére szinte mindegyik tárgyon ugyanazt az írástípust használták, így ha az egyikén sikerül megfejteni egy írásjegyet, az segít a másikon található hasonló írásjegy kiolvasásában is. Ennek ellenére sajnos nem minden feliratot sikerült megfejteni, de reméljük, hogy a jövőben még történik előrelépés ez ügyben.

1: 吟風弄月
Megénekelni a szelet
és a holdat

2: 護封
Őrizd meg, amit a
pecsét fed

3: 水落石出
Ha visszavonul a víz,
előbukkannak a
kövek³⁶

4: 德同天地
Erény, amely felér az
Éggel és Földdel

5: 謹封
Gondosan
lepecsételve

6: 某友
Egy barát

7: 夜月
Éjszakai hold

8: 式日居仁
Mindig legyél kedves
másokkal

9: 式片冰心
Egy kristálytisza
szív, semmi más

10: 寸心千里
Bár parányi a szív,
mégis elér ezer *li*
távolságba is

11: 在水式方
A folyónál messze³⁷

12: 一草亭
Csak egy
szalmakunyhó

³⁶ Ez egy közmondás, ami nagyjából annyit jelent, hogy ha megismerjük a tényeket, akkor eltűnnek a kételyeink.

³⁷ Idézet a *Dalok könyvéből* (Mao 129), ami – a szövegkörnyezettel együtt – Lator László (Tőkei et al. 1959²: 147) műfordításában így hangzik: „Kit úgy hívok: az az ember, a *folyónál kőszál messze*”.

13: 式片冰心
Egy kristálytisza
szív, semmi más

14: 青雲中人
Egy ember a kék
felhők között

15: 推己及人
Képzeld magad más
helyébe

16: 青雲中人
Egy ember a kék
felhők között

17: 交天下士
Érintkezni az égalatti
írástudóival

18: 水天式色
Egybemosódik a víz
az éggel³⁸

19: 在水之湄
Valahol a parton³⁹

20: 謹封
Gondosan
lepecsételve

21: 在水之方
A folyónál messze⁴⁰

22: 山高水長
Magasak a hegyek és
hosszúak a folyók

23: 水長
Hosszú a folyó

24: 江上清風
Tiszta szellő a folyó
felett

25: 未之思也
Amire nem
gondolnak az
emberek⁴¹

26: 護封
Őrizd meg, amit a
pecsét fed

27: 頌
Song („dicséret”),
itt: személynév

43: 青雲中人
Egy ember a kék
felhők között

³⁸ Idézet Wang Bo 王勃 (649–676) „Előszó Teng herceg pavilonjához” 滕王閣序 című írásából.

³⁹ Újabb idézet a *Dalok könyvének* ugyanabból a dalából (Mao 129), mint a 11. számú pecséten. Lator László (Tökei et al. 1959²: 147) fordításában: „Kit úgy hívok: az az ember, valahol a parton ballag”.

⁴⁰ Ugyanaz az idézet a *Dalok könyvéből* (Mao 129), mint a 11. számú pecséten.

⁴¹ Idézet a Konfuciusznak tulajdonított *Beszélgetések és mondások* című gyűjteményből (IX.29). A vonatkozó rész Tökei Ferenc (2005: 102) fordításában így hangzik: „»A vadcseresznye virágai hogy lebegnek, forgolódnak! Hogy is ne gondolnék reád? Csakhogy házad nagyon

44: 謹封
Gondosan
lepecsételve

45: 在水式方
A folyónál messze⁴²

46: 君子捋心
A nemes ember a
szívét használja

47: 謹封
Gondosan
lepecsételve

48: 式枝丹桂
Egy illatvirág ága

49: 文成五彩
Sziporkázó irodalmi
alkotás

50: 得意
Kívánságod szerint

51: 月色可人
Szép holdbéli táj

52: 文成五彩
Sziporkázó irodalmi
alkotás

53: 式片冰心
Egy kristálytisza
szív, semmi más

54: 水心式方
Tiszta szív, akár a
vítettükör

55: 下□□己
?

56: 命工水□
?

57: □天風石
?

58: □人式印
?

59: 在□□者
?

60: 謹封
Gondosan
lepecsételve

61: 田□□于
?

messze van.« A mester [e verssorokhoz] megjegyezte: »[Az erényre] *nem gondolkaznak az emberek*. [Ha gondolnának rá, akkor] hogy is lenne messze? «”

⁴² Ugyanaz az idézet a *Dalok könyvéből*, mint a 11. és 21. számú pecséteken.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Aston, W. G. 1872. „Correspondence &c.” *The Phoenix: A Monthly Magazine for India, Burma, Siam, China, Japan & Eastern Asia* 19: 116.
- Davis, Sir John Francis 1836. *The Chinese, A General Description of the Empire of China and its Inhabitants*. London: C. Knight.
- Davis, John Francis 1841. *Sketches of China: Partly During an Inland Journey of Four Months, Between Peking, Nanking, and Canton; with Notices and Observations Relative to the Present War*. London: C. Knight.
- Donnelly, J. P. 1969. *Blanc de Chine: The Porcelain of Têhua in Fukien*. London: Faber and Faber.
- Frazer, W. 1870. „On Chinese Porcelain Seals found in Ireland, with Remarks on their Alleged Antiquity.” *Proceedings of the Royal Irish Academy* X: 172–179.
- Getty, Edmund 1850. *Notices of Chinese Seals Found in Ireland*. Dublin: Hodges & Smith.
- Kerr, Rose – Ayers, John 2002. *Blanc de Chine: Porcelain from Dehua*. Richmond: Curzon.
- Lamprey, J. H. 1872. „Correspondence &c. Chinese seals found in Ireland.” *The Phoenix: A Monthly Magazine for India, Burma, Siam, China, Japan & Eastern Asia* 21: 152.
- Leerssen, Joseph Th. 1986. *Mere Irish & Fíor-Ghael: Studies in the Idea of Irish Nationality, its Development and Literary Expression Prior to the Nineteenth Century*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Legge, Helen Edith 1905. *James Legge, Missionary and Scholar*. London: Religious Tract Society.
- Lennon, Joseph 2004. *Irish Orientalism: A Literary and Intellectual History*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
- Lennon, Joseph 2005. „Antiquarianism and Abduction: Charles Vallancey as Harbinger of Indo-European Linguistics.” *The European Legacy* 10.1: 5–20.
- Lockhart, William 1872. „Correspondence &c.” *The Phoenix: A Monthly Magazine for India, Burma, Siam, China, Japan & Eastern Asia* 20: 132.
- Lockhart, William 1872b. „Correspondence &c.’, *The Phoenix: A Monthly Magazine for India, Burma, Siam, China, Japan & Eastern Asia*, No. 19: 116.
- Lockhart, William 1872c. „Correspondence &c.’, *The Phoenix: A Monthly Magazine for India, Burma, Siam, China, Japan & Eastern Asia*, No. 21: 152.
- Mollet, John William 1883. *An Illustrated Dictionary of Words Used in Art and Archaeology*. London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington.
- Rémusat, Jean Pierre Abel 1822. *Éléments de la Grammaire Chinoise*. Paris: Imprimerie Royale.
- Rerikh, Nikolai K. 1992. *Nerusimoje*. Novosibirsk: Viko. [1936¹]
- Smith, Joseph Huband 1841. „On porcelain seals found in Ireland.” *Proceedings of the Royal Irish Academy* 5: 381–382.
- Smith, George – Thackerey, William Makepeace 1860. „The Chino-Irish seals: A Minor Mystery.” *The Cornhill Magazine* I: 195–205.
- Sproule, John (ed.) 1854. *The Irish Industrial Exhibition of 1853: A Detailed Catalogue of its Contents*. Dublin: James McGlashan & London: William S. Orr and Co.
- Tökei Ferenc (vál., ford., bev., jegyz.) 2005. *Kínai filozófia. Ókor. I. kötet*. Budapest: Magiszter Társadalomtudományi Alapítvány.
- Tökei Ferenc et al. (ford., jegyz.) 1959. *Dalok könyve (Si king)*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Welfare, Simon – Fairley, John 1980. *Arthur C. Clarke’s Mysterious World*. London: William Collins Sons.
- Wilde, W. R. 1857. *A Descriptive catalogue of the antiquities of stone, earthen, and vegetable materials in the Museum of the Royal Irish Academy*. Dublin: M. H. Gill.
- Williams, Samuel Wells 1900. *The Middle Kingdom: A Survey of the Geography, Government, Literature, Social Life, Arts, and History of the Chinese Empire and its Inhabitants*. New York: Scribner. (első kiadás: 1848).